

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ XARİCİ TİCARƏTLƏ QARŞILIQLI TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Şahin Vaqif oğlu Bayramov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
shahin.bayramov@mdu.edu.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın timsalında xarici ticarət fəaliyyətinin əmək bazarına təsirləri ekonometrik metodlarla tədqiq edilib. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, məşğulların sayının ixrac həcmindən pozitiv asılılığı mövcuddur. Real məzənnədən asılılıq isə neqativdir. Qeyd edək ki, xarici ticarət həcmi ilə məşğulların sayı göstəricisinin bir illik dəyişmələri arasında əlaqə çox zəifdir. Əmək tutumlu olmadığından mədənçıxarma sənayesi sektorunda ixrac həcmi məşğulların sayına təsiri, demək olar ki, yoxdur. İxrac məhsullarının strukturunun analizi deməyə əsas verir ki, bu məhsullar arasında idxal olunaraq yenidən ixrac edilən məhsullar olduğundan ixrac həcmi emal sektorunda məşğulluğa təsiri müəyyən səviyyədə olsa da dayanıqlı deyil. İqtisadiyyatın üç sektoru üzrə ayrı-ayrılıqda zaman sıralarının, daha sonra isə hər üç sektoru 2001-2020-ci illərdə əhatə edən panel analizin nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda ixrac həcmi məşğulluğa pozitiv təsir edir.

Açar sözlər: xarici ticarət, əmək bazarı, aqrar sektor, emal sənayesi, mədənçıxarma sənayesi, xidmət sektoru, məşğulluq

Giriş

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının üç istiqamətli harmonik inkişafı əhatə etdiyini nəzərə alsaq, bu kontekstdə məşğulluq da iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən səmərəli olmalıdır. Yeni iş yerlərinin yaradılması nöqtəyi-nəzərindən xarici ticarət fəaliyyəti mübahisəli hesab edilir. Belə ki, ölkə daxilində hər hansı mal və ya xidmətin istehsalında yeni iş yerlərinin yaradılması sual doğurmur. Lakin xarici ticarət fəaliyyətində, xüsusilə idxal əməliyyatları zamanı yeni iş yerlərinin yaradılması mexanizmi heç də aydın görünmür. Lakin uzunmüddətli dövr üçün həm ixrac, həm də idxal əməliyyatları zamanı yeni iş yerlərinin yaradılması iqtisadi nəzəriyyə ilə təsdiq edilir. İxracın genişlənməsi yerli istehsalın genişlənməsi hesabına olduğundan belə fəaliyyət məşğulluğu artırma bilər. İdxal əməliyyatları zamanı isə hazır mal və xidmətlərin ölkə iqtisadiyyatına daxil olması belə mal və xidmətlər istehsal edən sektorlardan kadrların daha prioritet sahələrə keçidinə və bu sahələrin sürətli inkişafına səbəb ola bilər. İdxal əməliyyatları zamanı aralıq məhsulların idxalı isə daxili bazarın Qlobal Dəyər Zəncirinə qoşulmasına səbəb olur və bu proses yeni iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xarici ticarətin genişlənməsi nəinki dünya bazarında, həmçinin daxili bazarda əmək bölgüsünü sürətləndirir. İxrac mallarının istehsal həcmi genişlənməsi bu sahənin inkişafına səbəb olur, digər sektorlardan bu sahəyə ixtisaslı işçilərin axını baş verir. Əmək bölgüsü hətta regionlararası fərqləri dərinləşdirir.

Ədəbiyyata baxış

Heckscher-Ohlin nəzəriyyəsinə əsasən ölkədə hansı istehsal amilli daha boldursa, o məhsulun istehsalına üstünlük verilir. Ticarətin genişlənməsi bol istehsal amillərindən istifadə edilərək istehsal olunan malların ixracını, ölkə daxilində istehsal edilməsi üçün daha az amillər olan məhsulların isə idxalını təmin edir. Lakin bu nəzəriyyədə xarici ticarətin genişlənməsinin məşğulluğa necə təsir etməsi araşdırılmır. Stolper və Samuelson teoreminə əsasən mal və xidmətlərin azad ticarəti müxtəlif ölkələrdə istehsal amillərinin qiymətini eyniləşdirir.

Xarici ticarətin məşğulluğa mikro səviyyədə təsiri ilə bağlı bir-birinə zidd yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, Lucas hesab edir ki, firma səviyyəsində sahibkar və ya menecer müəyyən

bilik və bacarıqlara malik işçilərlə əməkdaşlıq edir. Biznesin uğuru bu işçilərin bacarıqları ilə bağlıdır və xarici ticarətin mövcudluğu yeni iş yerlərinin yaranması üçün elə də ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Digər yanaşma tərəfdarları, məsələn, Bernard və Jensen hesab edirlər ki, bəzi firmalar öz fəaliyyətlərini xarici bazar üçün uyğunlaşdırırlar. Belə olan halda daxili bazardan fərqli olaraq, onların əlavə xərclərlə müşayiət olunan əlavə idarəetmə strukturlarına, həmçinin bu strukturlarda fəaliyyət göstərən işçilərə ehtiyacı yaranır. Xarici bazarlara daxil olmaq və uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün əlavə xərcləri ödəmək hər bir firmanın gücündə olmur. Ona görə də, belə firmalar daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə və daha yüksək bilik və bacarığa malik işçilərlə əməkdaşlıq etməyə məcburdurlar.

Xarici ticarətin yeni iş yerləri yarada bilməsi sualına üçüncü yanaşma ondan ibarətdir ki, belə fəaliyyət zamanı firmalar yeni bilik və bacarıq əldə edirlər. Fryges və Wagner belə hesab edirlər ki, ixrac əməliyyatı zamanı dünya bazarından əldə edilən yeni informasiyalar firmanı öz rəqabətliliyini artırmağa və yeni texnologiya, həmçinin yeni menecment sistemi tətbiq etməyə məcbur edir. Beləliklə, səmərəli fəaliyyət göstərən firma üçün daha çox işçini cəlb etməyə imkan yaranır.

Xarici ticarət fəaliyyətinin məşgüllüğe təsiri ilə bağlı empirik tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda daha çox rast gəlinir. Bu problemə həsr edilən əksər tədqiqatlar sübut edir ki, xarici ticarətin genişlənməsi nəinki yeni iş yerlərinin yaranmasına, həmçinin real əmək haqqının artmasına və iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına pozitiv təsir edir. Lakin bəzi tədqiqatlarda, məsələn, *Newfarmer və Sztajerowska (2012)* [1] tərəfindən aparılan tədqiqatda sübut olunur ki, xarici ticarətin genişlənməsi bəzi hallarda daxili bazarda resursların yenidən bölünməsinə, daha az səmərəli iqtisadi sahələrdən daha səmərəli ixtisadi sahələrə keçidinə səbəb olduğundan real əmək haqqının azalması və işsizlik yarana bilər. Bu nəticə Avstraliya təmsalında *Tomson və digərləri (2012)* [2] tərəfindən aparılan tədqiqatda da əldə edilib. Onlar belə iddia edirlər ki, ixrac əməliyyatının genişlənməsi gəlirləri artırır. Ona görə də, ixtisaslı işçilər onların əməyinin daha yüksək qiymətləndirildiyi sahələrə keçməyə üstünlük verirlər. Ölkədə xarici ticarət rejimi liberallaşdıqca gəlirlər çoxalır. İxrac tələb artdıqca ixrac qiymətləri də artır.

Odhuno və Muniu (2021) [3] öz tədqiqatlarında kiçik və orta biznesdə məşgüllük səviyyəsinə xarici ticarət fəaliyyətinin təsirlərini Yeni Qvineya təmsalında qiymətləndiriblər. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, xarici ticarətin genişlənməsi ölkədə məşgüllüğe mənfi təsir göstərmişdir. Bunun əsas səbəbi kimi xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan firmalar arasında idxala üstünlük verənlərin sayının çox olmasıdır. Belə ki, idxal malları arasında istehlak mallarının üstünlük təşkil etməsi daxili istehsalı xeyli zəiflədir və işsizliyi artırır. İxracda məşğul olan firmalar isə əməkdaşlıq deyil. İqtisadiyyatın əməkdaşlıq sahələri, məsələn, kənd təsərrüfatı və meşəçilik, balıqçılıq və emal sənayesi zəif inkişaf edib və ixracda böyük paya malik deyil. Digər tərəfdən, ölkəyə idxal edilən məhsullar arasında aralıq məhsul daha azdır və istehlak malları üstünlük təşkil edir. Daxili istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün tədqiqatçılar istehlak mallarının idxalına müəyyən dərəcədə məhdudiyət qoyulmasını təklif edirlər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin məşgüllüğe təsiri problemləri *Güloğlu və digərləri (2020)* [4] tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatda emal sənayesində məşgüllük səviyyəsi ilə xarici ticarətin determinantları arasındakı əlaqə qiymətləndirilib. Burada emal sektorunda fəaliyyət göstərən firmaların ölçüsü, biznes təcrübəsi, əmək məhsuldarlığı, texnoloji səviyyəsi, xarici bazarlardakı iş təcrübəsi və sair determinantlardan istifadə edilmişdir.

• Xarici ticarətin məşgüllüğe təsirinin qiymətləndirilməsi metodologiyası

Xarici ticarətin məşgüllüğe təsirinin qiymətləndirilməsi üçün xərc-buraxılış (İ-O) metodu müxtəlif ölkələrin təmsalında daha geniş tətbiq edilir. Lakin bu metodun özü də çox-ölkəli və bir-ölkəli cədvəllərlə fərqləndirilir.

Güloğlu və digərləri (2020) tərəfindən aparılan tədqiqatda qiymətləndirmə üçün metod olaraq Genişləndirilmiş Orta Qrup qiymətləndiricisindən istifadə edilmişdir. Məlumatlar 2005-2015-ci illəri əhatə edən dövrdə kvartallara aiddir. Kvartallar üzrə məşgüllük səviyyəsi ilə xarici ticarət göstəriciləri arasında panel analiz ekonometrik tətbiq edilmişdir. Burada sektorlar üzrə əməyə olan tələb həcmi

$$\ln L_{it} = \alpha_i + \beta_{1i} * \ln W_{it} + \beta_{2i} * \ln Q_{it} + \beta_{3i} * \ln Z_{it} + \beta_{4i} * \ln X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

($i=1, 2, \dots, N$ və $t=1, 2, \dots, T$)

Burada L_{it} – i -ci sektorda t zamanında məşğulların sayıdır; W_{it} – i -ci sektorda t zamanında real əmək haqqı səviyyəsidir; Q_{it} – i -ci sektorda t zamanında real istehsal həcmidir, Z_{it} – i -ci sektorda t zamanında ixrac (EXP) və idxalla (İMP) xarakterizə olunan xarici ticarət açıqlılığıdır; X_{it} – real məzənnə (REXCH) və məhsuldarlığı (PROD) xarakterizə edən göstəricilərdir.

Sadaladığımız göstəricilər loqarifmlə verildiyindən onlara aid olan $\beta_{1i}, \beta_{2i}, \beta_{3i}, \beta_{4i}$ əmsalları uyğun olaraq, i sektorunda əmək bazarının real əmək haqqına, məhsul istehsalı həcminə, xarici ticarətin açıqlılığına, real məzənnə və məhsuldarlığa görə elastikliyi ifadə edir.

Qeyd edək ki, ε_{it} – i -ci sektorda t zamanında əmək bazarına təsir edən digər amilləri özündə ifadə edir. Bu təsadüfi dəyişən dünya bazarında hər hansı digər amillərin yarada biləcəyi dəyişikliklər nəticəsində dəyişir.

•Azərbaycanda əmək bazarının xarici iqtisadi əlaqələrlə (xarici ticarət və birbaşa xarici investisiyalar) qarşılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqat zamanı real əmək haqqının, iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə real məhsul istehsalı həcminin hesablanması üçün baza ili kimi 1995-ci il götürülmüşdür. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda, həmçinin mədənçıxarma və emal sektorunda ixrac həcmi hesablanması üçün isə ARDSK-nin məlumatlar bazasında ayrıca məlumatlar olmadığından bu sektora aid ayrı-ayrı məhsulların ixrac həcmi cəmindən istifadə edilib. Bu zaman kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda ixracın hesablanması üçün 1) Diri heyvanlar; 2) Ət və qidaya yararlı əlavə ət məhsulları; 3) Balıqlar və xərçəngkimilər, digər su onurğasızları; 4) Süd məhsulları, quş yumurtası, təbii bal və heyvan mənşəli digər ərzaq məhsulları; 5) Heyvan mənşəli sair məhsullar; 6) Canlı ağaclar və sair bitkilər, kəsilmiş çiçəklər və dekorativ bitkilər; 7) Yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus bitkiləri; 8) Dənli bitkilər; 9) Yağlı toxum və bar, digər toxum, dərman bitkiləri, saman və yem; 10) Hörmə məmulatlarının hazırlanması üçün bitki mənşəli materiallar; 11) İpək; 12) Yun, zərif və ya qaba heyvan tükü; 13) Pambıq üzrə məlumatlardan istifadə edilib.

Mədənçıxarma sektoru üzrə ixrac həcmi hesablanması zamanı 1) Duz, kükürd, torpaq və daş, əhəng və sement; 2) Filizlər, şlaklar və kül; 3) Mineral yanacaq, neft və onun qovulma məhsulları, bitumlu maddələr, mineral mumlar üzrə məlumatlardan istifadə edilib. Qeyd edək ki, bu göstərici neft emalı məhsullarını da əhatə etdiyindən nəticələrdə müəyyən xətalara ola bilər. Lakin hər halda nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycandan neft emalı məhsullarının ixracı xam neftlə müqayisədə xeyli azdır.

Emal sektoru üzrə ixrac həcmi hesablanması zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz məhsullar üzrə ixracdan, həmçinin “İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və əntiq əşyaları” adlı bölməyə aid ixracdan başqa bütün malların ixrac həcmi nəzərə alınmışdır.

Bütün sektorlar üzrə ixrac həcmi nominal ABŞ dolları ilə hesablanıb. Real məzənnənin hesablanması zamanı isə

$$REXCH_t = NEXCH_t * \frac{DP_t}{FP_t} \quad (2)$$

düsturundan istifadə edilib. Burada $REXCH_t$ – real məzənnə, $NEXCH_t$ – nominal məzənnə, DP_t – yerli qiymətlərin səviyyəsi, FP_t – malların xarici bazardakı (məsələn, ABŞ-da) qiyməti kimi götürülür.

Azərbaycandakı malların qiymətini xarici bazardakı qiymətlərlə müqayisə etmək üçün biz adambaşına ÜDM həcmi manatla (DP_t) və alıcılıq qabiliyyəti pariteti (FP_t) ilə götürəcəyik.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

İllər	Məşğulların sayı (min nəfər)	Nominal aylıq orta əmək haqqı (azn)	Məhsul həcmi (mln azn)	İxrac həcmi (min USD)	Real məzənnə
	L_{it}	W_{it}	Q_{it}	Z_{it}	X_{it}
	Labor	Wage	Quant	Export	REXCH
2001	1521,7	12,95	676,42	46,32	5,76
2002	1530,4	14,93	705,59	76,06	5,61
2003	1546,1	18,78	724,90	127,19	5,34
2004	1551,6	22,78	716,59	190,32	5,02
2005	1573,6	29,03	799,37	325,26	4,51
2006	1583,2	33,81	855,96	343,03	4,18
2007	1597,6	47,87	1024,19	317,95	3,55
2008	1611,3	52,31	1021,47	474,75	2,83
2009	1628,6	60,47	981,31	322,87	3,51
2010	1655,0	68,27	1002,77	331,62	3,13
2011	1657,4	77,54	1043,74	489,37	2,61
2012	1673,8	78,55	1099,10	494,71	2,71
2013	1677,4	83,10	1190,77	509,45	2,78
2014	1691,7	90,78	1181,04	618,98	2,82
2015	1698,4	88,90	1214,97	552,31	2,65
2016	1729,6	81,63	1089,39	584,71	2,32
2017	1752,9	74,48	1123,36	725,65	1,98
2018	1769,3	78,30	1162,87	827,20	1,81
2019	1777,7	100,81	1266,10	1001,45	1,84
2020	1771,9	114,50	1291,86	966,70	2,02

Qeyd: Cədvəl müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanıb.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda çalışan işçilərin sayının (Labor) real orta əmək haqqı səviyyəsindən (Wage), real məhsul həcmindən (Quant), ixrac həcmindən (Export) və real məzənnədən (REXCH) reqresiya asılılığı Cədvəl 1-dəki məlumatlar əsasında hesablanmışdır. Hesablamalar, əsasən, 4 reqresiya tənliyinə əsaslanıb:

$$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + e_t \quad (3)$$

$$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + \beta_5 * reexchange_t + e_t \quad (4)$$

$$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * reexchange_t + e_t \quad (5)$$

$$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_3 * quant_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * reexchange_t + e_t \quad (6)$$

Tənliklər bir-birindən yeni bir göstəricinin əlavə edilməsi ilə fərqlənir. Bu ona görə edilib ki, yeni göstəricinin reqresiya tənliyinə əlavə edilməsi əvvəlki əlaqənin necə dəyişməsinə izləməyə imkan versin.

Cədvəl 1-də verilmiş məlumatlara əsasən aparılan reqresiya analizinin nəticələri (2) deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatında məşğulların sayı ilə ixrac həcmi arasında pozitiv əlaqə var. Lakin məşğulların sayı ilə məhsul istehsalı həcmi, orta real əmək haqqı səviyyəsi və real məzənnə arasındakı əlaqə yalnız 10 %-lik etibarlılıq intervalında mövcuddur. Bu reqresiya əlaqəsində $R^2 = 0.95$, F-statistika isə 80.8-ə bərabərdir. (4) reqresiya tənliyi əsasında aparılan analiz nəticəsinə əsasən məşğulların sayının ixrac həcmindən pozitiv asılılığı mövcuddur. Bunu (4) və (5) reqresiya tənlikləri əsasında aparılan analizlər də sübut edir. Real məzənnədən asılılıq isə neqativdir. Qeyd edək ki, bu göstəricilərin bir illik dəyişmələri arasında əlaqə çox zəifdir.

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda məşğulların sayının bəzi göstəricilərdən asılılığının reqresiya analizinin nəticələri

	Əmsal	Standart xəta	t-Statistic	Prob.
--	-------	---------------	-------------	-------

$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_3 * quant_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	1.204893	0.667211	1.805864	0.0910
QUANT	-0.135586	0.119063	-1.138772	0.2727
EXPORT	0.151134	0.042569	3.550304	0.0029
REXCH	-25.85393	12.20641	-2.118062	0.0513
C	1728.734	122.9895	14.05595	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	0.619096	0.428837	1.443663	0.1681
EXPORT	0.148160	0.042881	3.455109	0.0033
REXCH	-19.65225	11.02506	-1.782508	0.0936
C	1608.621	63.84013	25.19765	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
EXPORT	0.167465	0.042022	3.985182	0.0010
REXCH	-29.64090	8.853178	-3.348052	0.0038
C	1671.139	48.37931	34.54243	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + e_t$				
EXPORT	0.295337	0.021940	13.46135	0.0000
C	1512.246	11.76030	128.5891	0.0000

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən eViews proqramı ilə aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Qeyd edək ki, mədənçıxarma sənayesi sektorunda məşğulların sayının yuxarıdakı göstəricilərdən asılılığı fərqli nəticələr verir. Belə ki, Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, mədənçıxarma sənayesi sektorunda məşğulluq səviyyəsi xeyli aşağıdır. Başqa sözlə desək, bu sektorda böyük həcmdə əlavə dəyərin yaranmasına və ixrac həcmnin yüksək olmasına baxmayaraq, məşğulların sayı digər sektorlarla müqayisədə xeyli azdır. Bu sektorda məşğulluq səviyyəsi cəmi məşğulların sayında hətta 1 % ətrafındadır. Lakin bu sektorda real orta əmək haqqı digər sektorlarla müqayisədə xeyli yüksəkdir.

Cədvəl 3

Mədənçıxarma sənayesi sektorunda əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

İllər	Məşğulların sayı (min nəfər)	Real aylıq orta əmək haqqı (azn)	Real Məhsul həcmi (mln.azn)	İxrac həcmi (mln USD)	Real məzənnə
	L_{it}	W_{it}	Q_{it}	Z_{it}	X_{it}
	Labor	Wage	Quant	Export	REXCH
2001	38,8	186,28	1351,63	2117,91	5,76
2002	39,3	215,26	1460,63	1927,73	5,61
2003	41,9	317,55	1606,53	2228,13	5,34
2004	42,1	345,03	1893,35	2973,69	5,02
2005	42,3	354,01	3687,30	3338,61	4,51
2006	44,1	410,05	6139,09	5392,66	4,18
2007	44,3	470,02	8403,75	4934,62	3,55
2008	44,2	460,58	9668,57	46369,54	2,83
2009	42,7	447,01	6794,42	13644,20	3,51
2010	41,5	427,90	8298,89	20119,94	3,13
2011	41,2	466,01	9861,90	25112,50	2,61
2012	41,8	547,66	9221,13	22281,15	2,71
2013	42,3	578,30	8691,91	22255,82	2,78
2014	41,5	659,82	7608,09	20193,53	2,82

2015	39,1	785,21	5197,18	11203,45	2,65
2016	38,1	902,93	5968,80	12301,22	2,32
2017	37,9	874,94	6846,88	13911,99	1,98
2018	40,3	825,68	8646,63	17924,25	1,81
2019	40,4	829,42	7830,24	17852,67	1,84
2020	40,1	865,98	5084,05	12028,40	2,02

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Əməktutumlu olmadığından mədənçıxarma sənayesi sektorunda ixrac həcmi məşğulların sayına təsiri demək olar ki, yoxdur. Bunu Cədvəl 4-də (3), (4), (5) və (6) tənlikləri əsasında aparılan reqresiya analizlərinin nəticələri də sübut edir.

Cədvəl 4

Mədənçıxarma sənayesi sektorunda əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

	Əmsal	Standart xəta	t-Statistic	Prob.
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_3 * quant_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	0.001411	0.007908	0.178363	0.8608
QUANT	0.000861	0.000415	2.072483	0.0559
EXPORT	-4.45E-06	5.62E-05	-0.079043	0.9380
REXCH	1.949926	2.018492	0.966031	0.3493
C	28.60268	13.62518	2.099252	0.0531
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	-0.011910	0.005060	-2.353462	0.0317
EXPORT	-9.35E-06	6.17E-05	-0.151591	0.8814
REXCH	-1.688378	1.093992	-1.543319	0.1423
C	53.51165	7.048032	7.592424	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
EXPORT	9.39E-05	4.88E-05	1.924447	0.0712
REXCH	0.737756	0.412204	1.789781	0.0913
C	37.41790	1.920803	19.48034	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + e_t$				
EXPORT	4.00E-05	4.07E-05	0.983021	0.3386
C	40.63898	0.711132	57.14690	0.0000

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Ölkənin emal sənayesi, xüsusilə, qeyri-neft emal sənayesi də məşğulluq nöqtəyi-nəzərindən böyük çəkiyə malik deyil. Bunun əsas səbəbi emal sənayesinin məhsullarının daha çox idxal edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycana böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olması xidmət sektorunun sürətli inkişafına təkan verib. Ölkənin emal müəsisələrinin istehsal etdikləri məhsullara olan tələbatın əsas hissəsinin idxal hesabına təmin edilməsi bu sahənin ixrac imkanlarını da məhdudlaşdırıb. Bunun nəticəsidir ki, bu sektorun ixrac həcmi yüksək deyil və məşğulluğa təsiri də çox məhdudur. İxrac həcmi bəzi illərdə bir milyard dolları aşmasına baxmayaraq, son illərdə bu həcm bir milyard ABŞ dollarından xeyli azdır. Elə real məhsul həcmi də bir milyard manat ətrafındadır. İxrac məhsullarının strukturunun analizi deməyə əsas verir ki, bu məhsullar arasında idxal olunaraq yenidən ixrac edilən məhsullar da var. Elə buna görə də ixrac həcmi bu sektorda məşğulluğa təsiri müəyyən səviyyədə olsa da dayanıqlı deyil.

Cədvəl 5

Emal sənayesi sektorunda əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

İllər	Məşğulların sayı (min nəfər)	Real aylıq orta əmək haqqı (azn) (baza ili-1995)	Real Məhsul həcmi (baza ili-1995) (mln.azn)	İxrac həcmi (min USD)	Real məzənnə
	L_{it}	W_{it}	Q_{it}	Z_{it}	X_{it}
	Labor	Wage	Quant	Export	REXCH
2001	188	49,74	282,08	145,33	5,76
2002	191,1	58,30	375,73	154,64	5,61
2003	192,3	72,73	503,84	239,43	5,34
2004	198,5	75,15	540,21	485,96	5,02
2005	198,4	80,88	566,92	743,01	4,51
2006	203,4	90,79	696,84	753,55	4,18
2007	206,7	105,14	780,51	833,70	3,55
2008	211,4	114,98	862,81	1085,44	2,83
2009	214,2	120,44	885,77	793,61	3,51
2010	208,9	136,50	869,59	972,86	3,13
2011	210,3	139,95	820,06	1087,14	2,61
2012	215,6	155,78	905,86	1212,89	2,71
2013	224,1	167,54	935,47	1203,01	2,78
2014	227,1	186,38	1045,07	1115,17	2,82
2015	229,8	190,92	981,56	957,85	2,65
2016	242,2	174,62	958,19	704,75	2,32
2017	249,1	157,79	941,47	795,84	1,98
2018	254,8	154,35	1030,75	825,23	1,81
2019	262,6	171,63	1112,30	943,57	1,84
2020	258,3	170,21	1169,68	889,01	2,02

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Emal sənayesi sektorunda məşğulların sayının bəzi göstəricilərdən asılılığının (3) sadə reqresiya analizinə əsasən ixrac həcmi ilə bu sektordakı məşğulluq arasında pozitiv əlaqə var. Lakin (4), (5) və (6) tənliklərinə əsasən aparılan analizlərin nəticələri göstərir ki, bu iki göstərici arasındakı əlaqə neqativdir. Belə neqativ əlaqə həm də məşğulların sayı və real mübadilə kursu arasında mövcuddur. Qeyd edək ki, bu sektorda məşğulların sayı ilə real istehsal həcmi arasında əlaqə pozitivdir. İxrac həcmının məşğulların sayına neqativ təsir etməsi böyük ehtimalla texnoloji yeniliklərlə bağlı olaraq məşğulların sayının azalması ilə bağlıdır. Belə ki, ixrac edilən məhsullar rəqabətə davamlı məhsullar olmalıdır.

Emal sənayesi sektorunda əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

	Əmsal	Standart xəta	t-Statistic	Prob.
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_3 * quant_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	0.034206	0.092512	0.369743	0.7167
QUANT	0.055042	0.023619	2.330397	0.0342
EXPORT	-0.048029	0.007615	-6.307524	0.0000
REXCH	-14.38419	3.938122	-3.652550	0.0024
C	256.6329	29.48894	8.702682	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
QUANT	0.059362	0.019965	2.973334	0.0090
EXPORT	-0.047810	0.007384	-6.474956	0.0000
REXCH	-14.64976	3.766158	-3.889843	0.0013
C				
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
EXPORT	-0.043091	0.008717	-4.943343	0.0001
REXCH	-24.49251	2.171012	-11.28161	0.0000
C	335.7134	13.56363	24.75101	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + e_t$				
EXPORT	0.034840	0.015053	2.314512	0.0327
C	191.5693	12.88784	14.86435	0.0000

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Məcmu iqtisadiyyat üçün ixrac həcmi ilə bəzi göstəricilər arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsi zamanı biz yuxarıda qeyd etdiyimiz üç sektoru əsas götürmüşük. Belə ki, xidmət sektorundakı ixrac fəaliyyəti nəzərə alınmayıb. Lakin məşğulların sayı bütünlükdə götürülüb. Real aylıq orta əmək haqqı da məcmu iqtisadiyyat üçün ortadır. Real məhsul həcmi də məcmu iqtisadiyyata aiddir və real ÜDM-ə bərabərdir.

İqtisadiyyat üzrə əmək bazarı və ona təsir edən göstəricilərin dinamikası

İllər	Məşğulların sayı (min nəfər)	Real aylıq orta əmək haqqı (baza ili-1995) (azn)	Real Məhsul həcmi (baza ili-1995) (mln.azn)	İxrac həcmi (min USD)	Real məzənnə
	L_{it}	W_{it}	Q_{it}	Z_{it}	X_{it}
	Labor	Wage	Quant	Export	REXCH
1999	3782,80	32,71	3346,72	929,66	6,35
2000	3855,50	38,56	4106,27	1745,22	5,78
2001	3891,40	44,60	4558,83	2314,21	5,76
2002	3931,10	52,63	5056,30	2167,40	5,61
2003	3972,60	63,18	5833,88	2590,38	5,34
2004	4016,90	75,99	6521,56	3615,45	5,02
2005	4062,30	86,25	8738,66	4347,15	4,51
2006	4110,80	95,94	12070,96	6372,17	4,18
2007	4162,20	119,16	15660,13	6058,22	3,55
2008	4215,50	125,35	18335,86	47756,04	2,83
2009	4271,70	134,17	16029,49	14701,36	3,51
2010	4329,10	141,18	18085,60	21360,21	3,13

2011	4375,20	143,78	20561,39	26570,90	2,61
2012	4445,30	155,63	21384,26	23907,98	2,71
2013	4521,20	162,13	22189,93	23975,42	2,78
2014	4602,90	167,23	22202,45	21828,61	2,82
2015	4671,60	168,86	19667,27	12729,14	2,65
2016	4759,90	160,76	19435,57	13457,59	2,32
2017	4822,10	150,53	20033,55	15319,98	1,98
2018	4879,30	151,70	22309,75	19489,07	1,81
2019	4938,50	172,39	22230,24	19635,20	1,84
2020	4876,60	186,93	19170,13	13740,57	2,02

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Məcmu iqtisadiyyat üzrə məşğulluğun xarici ticarətdən asılılığı (3) sadə reqresiya tənliyinə əsasən pozitiv, (4), (5) və (6) çoxdəyişənli reqresiya tənliklərinə əsasən isə neqativdir. Məşğulluq ilə real mübadilə kursu arasındakı əlaqə də neqativdir. Belə nəticə böyük ehtimalla ixracda neft gəlirlərinin payının çox olması ilə bağlıdır. Belə ki, neft gəlirləri nəticəsində daxili istehsal zəifləyir, idxal artır və istehsal sahələrində, xüsusilə, emal sənayesində məşğulluq səviyyəsi daha az sürətlə artır.

Cədvəl 8

Məcmu iqtisadiyyat üzrə məşğulluğun bəzi göstəricilərdən reqresiya asılılığı

	Əmsal	Standart xəta	t-Statistic	Prob.
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_3 * quant_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
WAGE	1.635124	2.346557	0.696819	0.4953
QUANT	-0.011375	0.018802	-0.605002	0.5532
EXPORT	-0.008654	0.003552	-2.436099	0.0261
REXCH	-284.9700	75.20855	-3.789064	0.0015
C	5459.117	518.6624	10.52538	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_2 * wage_t + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
QUANT	-0.003681	0.014999	-0.245413	0.8089
EXPORT	-0.009701	0.003173	-3.057972	0.0068
REXCH	-307.7796	66.73666	-4.611853	0.0002
C	5636.535	445.3631	12.65604	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + \beta_5 * rexchange_t + e_t$				
EXPORT	-0.010037	0.002792	-3.595458	0.0019
REXCH	-292.3403	21.71110	-13.46501	0.0000
C	5530.858	110.8347	49.90187	0.0000
$labor_t = \beta_1 + \beta_4 * export_t + e_t$				
EXPORT	0.016100	0.006349	2.535871	0.0197
C	4117.737	112.7955	36.50622	0.0000

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar əsasında hazırlanıb.

Beləliklə, iqtisadiyyatın üç sektoru üzrə ayrı-ayrılıqda zaman sıralarının, daha sonra isə hər üç sektoru əhatə edən 2001-2020-ci illəri əhatə edən panel analizinin nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda ixracın həcmi məşğulluğa pozitiv təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Newfarmer, R., & Sztajerowska, M. (2012). Trade and employment in a fast-changing world. In D. Lippoldt (Ed.), Policy priorities for international trade and jobs (pp. 7–73). Paris, France: OECD. <https://www.oecd.org/site/tadicite/50286917.pdf>

2. Tompson, G., Murray, T., & Jomini, P. (2012). Trade, employment and structural change: The Australian experience. In D. Lippoldt (Ed.), Policy priorities for international trade and jobs (pp. 113–143). Paris, France: OECD. <https://www.oecd.org/site/tadicite/50258009.pdf>

3. Odhuno F., Muniu J., 2021. Effect of international trade on employment growth of micro, small and medium enterprises in Papua New Guinea. The National Research Institute-PNG Discussion Paper No. 182. https://pngnri.org/images/Publications/Discussion_Paper_182.pdf

4. Bülent Güloğlu, Güzin Bayar & Selman Tokpunar (2020): Effect of foreign trade on industrial employment: the case of Turkey, Applied Economics, DOI: 10.1080/00036846.2020.1784384

Sh.V.Bayramov

doctor of philosophy in economics
Mingachevir State University

Assessment of the interaction between the labor market and foreign trade in Azerbaijan

Abstract

The article examines the impact of foreign trade activities on the labor market in case of Azerbaijan by econometric methods. The author concludes that the number of employees is positively dependent on the volume of exports. Dependence on the real exchange rate is negative. It should be noted that the relationship between the volume of foreign trade and annual changes in the number of occupations is very weak. Due to the lack of labor capacity, the volume of exports in the mining sector has almost no effect on the number of employees. The analysis of the structure of export products suggests that the impact of export volumes on employment in the processing sector is not sustainable, although to some extent, as these products are imported and re-exported. The results of the panel analysis for the three sectors of the economy, and then covering all three sectors in 2001-2020, show that the volume of exports in Azerbaijan has a positive impact on employment.

Keywords: foreign trade, labor market, agricultural sector, processing industry, mining industry, service sector, employment

Ш.В.Байрамов

доктор философии по экономике
Мингячевирский государственный университет

Оценка взаимодействия рынка труда с внешней торговлей в Азербайджане

Резюме

В статье эконометрическими методами исследуется влияние внешнеэкономической деятельности на рынок труда на примере Азербайджана. Автор приходит к выводу, что численность работников находится в положительной зависимости от объема экспорта. Зависимость от реального обменного курса отрицательная. Следует отметить, что связь между ежегодными изменениями объемов внешней торговли и числа занятых очень слабая. Из-за малочисленности рабочей силы объем экспорта в горнодобывающей отрасли почти не влияет на численность занятых. Анализ структуры экспортной продукции свидетельствует о том, что влияние объемов экспорта на занятость в обрабатывающем секторе не является устойчивым. Результаты панельного анализа по трем секторам экономики по 2001-2020 годам показывают, что объем экспорта в Азербайджане оказывает положительное влияние на занятость.

Ключевые слова: внешняя торговля, рынок труда, аграрный сектор, перерабатывающая промышленность, горнодобывающая промышленность, сфера услуг, занятость

Elmi redaktor: i.e.d., prof. V.Əyyubov
Çapa təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli
Daxil olub: 24.01.2022
Çapa qəbul edilib: 10.02.2022